

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 4

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 4

www.tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Zilola Shukurova, Muattar Ahmedova “Qisasi Rabg’uziy” asari nusxalari va ularning matniy-qiyosiy tadqiqi	4
Saydakbarxon Valiyev “Nahju-l-farodis” asarida keltirilgan qirq hadis va ularning qiyosiy-tekstologik tahlili	20
Munavvar Olimova Huvaydoning Navoiy g’azaliga muxammasi xususida	46

ADABIYOTSHUNOSLIK

Abdulhamid Qurbonov “Yusuf va Zulayxo”: farzandlik tuyg’ularining tasviri	60
Rübabə Şirinova “Ədəb əl-bəhs” əsəri	79
Sardor Umarov Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin	91

LINGVISTIKA

Anvarbek Turdialyev Denov tojiklari nutqida qipchoq va qarluq shevalariga xos xususiyatlar	109
Farhad Rahimi Feraği Sözlüğünün Yanlısları Üzerine II	123

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Nazif Shahrani (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Mukhammadjan Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkey)	
Kasimjan Sadikov	
Zulkhumor Kholmanova	
Mustafa O'ner (Turkey)	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Kimura Satoru (Japan)	
Imran Ay (Turkey)	
Aftandil Erkinov	
Nadir Mamadli (Azerbaijan)	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bulent Bayram (Turkey)	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	
Oysara Madalieva	
Hilola Nazirova	

CONTENTS	
TEXTOTOLOGY	
Zilola Shukurova, Muattar Ahmedova	
Manuscript Copies of “Qisas al-Rabghuzi” and Their Textual–Comparative Study	4
 Saydakbarxon Valiyev	
Forty hadiths and their comparative-textological analysis presented in the work “Nahju-l-farodis”	20
 Munavvar Olimova	
On Huvaydo’s Mukhammas Based on a Ghazal by Navo’i	46
 LITERATURE	
Abdulhamid Qurbonov	
“Yusuf and Zulaikha”: description of filial feelings	60
 Rubaba Shirinova	
“Adab al-bahs” work	79
 Sardor Umarov	
Futuwwa and Literary Creativity: Analysis and Interpretation	91
 LINGUISTICS	
Anvarbek Turdialiev	
Kipchak and Karluk Dialectal Features in the Speech of the Denov Tajiks	109
 Farhad Rahimi	
On the Mistakes of Feraği Dictionary	123

“Ədəb əl-bəhs” əsəri

Rübabə Bahadır Şirinova¹

Özet

Orta əsrlərdə yaşamış Əhməd əl-İci əş-Şirazi kəlam, üsul və dil alimi olub, 680/1281-ildə Şiraz yaxınlığındakı İcidə anadan olmuşdur. O, yüksək biliyə malik olmuş və bir çox əsərlər yazmışdır: “ər-Risələ əl-adudiyyə fi əl-vadiyə”, “əl-Muvaqif fi elm əl-kəlam” “Risələ fi elm əl-əxlaq”, “Təliqat litəfsir əl-Curcani lil-Muvaqif fi elm əl-kəlam”, “Ədəb bəhs əl-Aduddiyyə” və s. Həffiz Şirazi yazdığı “Hafiz divanı”nda onu fars bölgəsinin beş önəmli şəxsiyyətlərindən biri “bilgi ölkəsinin padşahlar padşahı” adlandırmışdır. Ədudəddin əl-İcinin polemikanın aparılması üsullarına həsr edilmiş “Ədəb əl-Bəhs” əsəri bibliografik mənbələrdə “əl-Adabul ədudiyyə”, “ər-Risələ əl-Adudiyyə”, “ər-Risələ fi ədəb əl-Bəhs”, “Risələ əl-Munazara və əl-Xilaf”, “Adabul bəhs əl-adudiyyə” sadları ilə verilmişdir. Mədrəsələrdə illərlə tədris olunub əzbərlənilən bu əsərə onlarla şərhlər, haşiyələr və təliqlər yazılmışdır. Bunlardan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740-816/1339-1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901-968/1494-1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd Baqir və s. misal göstərmək olar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri azərbaycanlı alimlərinin də diqqətini cəlb etmiş onlardan, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521) şərh, Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) isə haşiyə yazmışlar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri XX əsrin əvvəllərinə qədər təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində mədrəsələrə tədris olunmuşdur. Bu abidənin dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində onlarla nüsxələri qorunub saxlanır. Həmçinin əsərin XVII-XVIII əslərdə köçürülmüş 20 yaxın əlyazma və bir əski çap nüsxələri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur. “Ədəb əl-Bəhs” əsərinin ən qədim nüsxəsi B-733 şifri altında Əlyazmalar İnstitutunda xəzinəsində qorunub saxlanır. Bu əsər əlyazma məcmuəsinin 156b vərəqini əhatə edir və katib Nuxəvi tərəfindən

¹ *Rübabə Şirinova* – Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

E-mail: rubaba.sirinova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-9470-5860

Alıntı için: Rübabə Şirinova. 2024. “Ədəb əl-bəhs” əsəri”: *Oltin bitiglar* 4: 79 – 90.

h.1265/1849-cu ildə köçürülmüşdür.

Açar sözlər: *Hafiz Şirazi, risalə, ədəb əl-bəhs, Qarabağ.*

Giriş

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında müəyyən rol oynamış Müinəddin Əbu Nəsr Əhməd bin Əbdürrəzzaq ət-Təntarani (XI), Əhməd bin Hüseyn Çarpərdi Təbrizi (XIV), Yusif Məskuri Şirvani (XIV), Məhəmməd Hənəfi Qarabaği (XV), Numan Şeyx Səid Şirvani (XV), Mahmud Məhəmməd oğlu Şirvani (XVI), Qul Əhməd Ağdaşi (XVI), Məhəmməd Əmin bin Sədrəddin Şirvani Mollazadə (XVII) və onlarla başqaları kimi Orta əsr Azərbaycan ədib və alimlərinin həyat və yaradıcılıqları geniş şəkildə tədqiq olunmamışdır. Onların həyatı və əsərləri haqqında ayrı-ayrı orta əsr qaynaqlarında, Şərq əlyazmaları karaloqlarında qısa məlumatlar verilsədə geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Belə alimlərdən biri də Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı filosofu, ilahiyyatçısı və mütəfəkkürü olmuş Mövlana Muhiyəddin Məhəmməd Qarabağidir. [Ateş 1992, V, 921-925]. Mövlana Muhiyəddin Məhəmməd Qarabağidi Orta əsrlərdə yaşamış kəlam, üsul və dil alimi olan Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulğaffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafiinin (680/1281) “Ədəb əl-bəhs” əsərinə şərh yazmışdır.

Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulğaffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafiinin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri haqqında ilkin olaraq məlumat verir, onun “Ədəb əl-bəhs” əsərinin dünya kitabxana və muzeylərində, həmçinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda, mühafizə olunan əsərləri haqqında məlumat vermişik. Bu əsərə şərh, haşiyə və təliq yazan alimlərdən: Bunlardan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740-816/1339-1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901-968/1494-1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd Baqir və s. misal göstərmək olar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri azərbaycanlı alimlərin də diqqətini cəlb etmiş onlardan, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521) şərh, Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) isə haşiyə yazmışlar. Bu alimlərin həyat və yaradıcılıqlarından və onların AMEA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan əsərləri haqqında məlumat verəcəyik.

Əsas hissə:

Orta əsrlərdə yaşamış Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulgəffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafii kəlam, üsul və dil alimi olub, 680/1281-ci ildə Şiraz yaxınlığındakı İcidedə anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini İcidedə aldıqdan sonra Şiraza, sonra isə Elxanilərin yeni qurduqları başşəhər olan Sultaniyyəyə getmişdir. Olcayti Xan dövründə (1304-1316) Sultaniyədə mədrəsələrində müdərrişlik etmişdir. Olcayti Xanın vəfatından sonra, yerinə keçən oğlu Əbu Səid Bahadır Xan Ədudəddin əl-İcini qazi təyin etmişdir. Ədudəddin əl-İci 727/1327-ildə Şiraza qayıdaraq burada qazilik etmiş və 736/1335-ci ildə Elxani hakimiyyətinin sona yetməsinə baxmyaraq o, yenə qazi təyin olunmuşdur. Mənbələrin yazdığına görə o, Hafiz Şirazi ilə görüşür. Həfiz Şirazi yazdığı “Hafiz divanı”nda onu fars bölgəsinin beş önəmli şəxsiyyətlərindən biri “bilgi ölkəsinin padşahlar padşahı” adlandırmışdır. 754/1353-cü ildə Şirazdan vətəninə qayıdan İci, bir il sonra bilinməyən səbəbdən tutularaq Dirəymiyanda həbs edilir və orda da vəfat edir [Ateş 1992, V, 921–925; Özel 1990, 186].

Ədudəddin əl-İci bir çox əsərlər yazmışdır: “Ər-Risələ əl-adudiyyə fi əl-vadiyə”, “əl-Fəvaid əl-ğiyasiyyə fi əl-mənibə əl-bəyan”, “Şərh mintah əs-sual və əl-əməl fi elmi əl-sual və əl-cəddəl”, “əl-Muvaqif fi elm əl-kəlam”, “Risələ fi elm əl-əxlaq”, “Təliqat litəfsir əl-Curcani lil-Muvaqif fi elm əl-kəlam”, “Ədəb bəhs əl-Aduddiyyə” və s. [Reza 1993, II, 76].

Ədudəddin əl-İcinin polemikanın aparılması üsullarına həsr edilmiş “Ədəb əl-Bəhs” əsəri biblioqrafik mənbələrdə “əl-Adabul ədudiyyə”, “Ər-Risələ əl-Adudiyyə”, “Ər-Risələ fi ədəb əl-Bəhs”, “Risələ əl-Munazara və əl-Xilaf”, “Adabul bəhs əl-adudiyyə” [Reza 1993, II, 76; Каталог, 1984, I, 54; Семенова 1952–1967, III, 135] adları ilə verilmişdir.

Mədrəsələrdə illərlə tədris olunub əzbərlədilən bu əsərə onlarla şərhlər, haşiyələr və təliqlər yazılmışdır. Bunlardan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740-816/1339 – 1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901-968/1494–1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd Baqir [Каталог 1984, I, 90–91; Çələbi 1942, I, 41] və s. misal göstərmək olar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri azərbaycanlı alimlərin də diqqətini cəlb etmiş onlardan, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin

Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521) şərh, Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) isə haşiyyə yazmışlar.

“Ədəb əl-Bəhs” əsəri XX əsrin əvvəllərinə qədər təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Yaxın Şərqnin bir sıra ölkələrində mədrəsələrdə tədris olunmuşdur. Bu abidənin dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində onlarla nüsxələri qorunub saxlanır. Həmçinin əsərin XVII-XVIII əslərdə köçürülmüş 20 yaxın əlyazma [Reza 1993, I, 54-58] və bir əski çap [Şərifli 2010, III, 126] nüsxələri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur.

XVI əsrdə yaşamış Osmanlı alimi Əbül Xeyr İsaməddin Əhməd bin Muslihəddin Mustafa Taşköprüzadə h.901/1495-ci ildə Bursada anadan olmuşdur. Təhsilini Bursa, İstanbul və Amasyada alan Taşköprüzadə təhsilini başa vurduqdan sonra Səhni-Səman mədrəsəsində dərs demişdir. Sonra isə Bursa və İstanbulda qazılığa təyin olunmuşdur. Gözləri tutulduqdan sonra (h.961/1554-cü ildə) İstanbul qazılığından imtina edən Taşköprüzadə, h.968/1561-ci ildə vəfat etmişdir. Onun bir çox əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır: “Əş-Şəqaiqun-Numaniyyə fi uləmai devlətil-Osmaniyyə”, Şərh dibacətil-Hidayə”, “Şərh ədəb əl-bəhs”, “Uddətül fətvə”, “Şərhi fəvaidl Ğiysiyyə” və s. [Özel 1990, 116; Bağdadi 1951, I, 14]. Mustafa Taşköprüzadə Ədudəddin əl-İcinin “Ədəb əl-bəhs” əsərinə mükəmməl bir şərh yazmış və onu “Şərh ədəb əl-bəhs” adlandırmışdır. Bu şərhin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bu şərhin hələlik XVIII və XIX əsrdə köçürülmüş iki nüsxəsini aşkarlamışıq [Каталог 1978, 200; Ahlwardt 1887-1889, 5323; Köprülü 1914, III, 160 (12)].

Digər şərh yazan alimlərdən biridə əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcanidir (740-816/1340-1413). Əs-Seyyid əl-Curcani hənəfi alimi olub h. 740/1340-cı ildə Astrabad yaxınlığındakı Tacudda anadan olmuş, uşaqlıqda ərəb dilini öyrənmiş əql və nəql elmlərnə yiyələnərək Heratda Kutubəddin Məhəmməd ər-Razinin (776/1374) məclislərində olmuş, məntiq elmini Əkmələddin əl-Babarti və Mübarək Şahdan öyrənmişdir. Təhsilini təkmilləşdirmək üçün h.776/1374-cü ildə İstanbula, oradan isə Şiraza getmiş, Şirazda Şah Şuca tərəfindən müdərris təyin olunmuşdur. Şirazda Teymurləngin məclilərində təşkil olunan mərsimlərdə Təftəzaani ilə müabisələri olardı. Teymurləngin əmri ilə Səmərqəndə getmiş, Teymurləng vəfat etdikdən sonra isə Şiraza quyıdan Curcani h.816/1413-cü ildə orada da vəfat etmişdir. Seyyid Əli əl-Əcəmi və

Fətullah əş-Şirvani kimi alimlərdən dərs alan mütəfəkkir bir sıra dəyərli əsərlər yazmışdır: "ət-Tərifat", "Şərh əs-Siraciyyə", "Haşiyyə Kəşşaf", "Haşiyyə Viqayə", "Haşiyyə Beydai", "Şərh ədəb əl-bəhs", "Şərh Kənzid-dəqaiq" və s. [Çələbi 1941, I, 41; Bağdadi 1951, I, 728; Özel 1990, 89-90]. Curcaninin yazdığı "Şərh ədəb əl-Bəhs" əsərinin onlarla nüsxələri dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrinə qorunub saxlanır. Həncinin bu əsərin XVII və XVIII əsrlərdə köçürülmüş hələlik on əlyazmasını AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda aşkarlamışıq [Каталог 1984, I, 90-91].

XV əsrdə yaşamış İsaməddin İbrahim bin Məhəmməd əl-Əsfərani Ərəbşah 944/1537-ci ildə Səmərqənddə vəfat etmişdir. O, İcinin "Ədəb əl-Bəhs" əsərinə şərh yazmış və onu "Şərh ədəb əl-Bəhs" adlandırmışdır. Bu şərhin XVI və XVIII əsrlərdə köçürülmüş iki nüsxəsini Əlyazmalar İnstitutunda aşkarlamışıq [Çələbi 1941, I, 41; Каталог 1984, I, 81-82; Reza 1993, I, 67].

Fazil Abduləli ibn Məhəmməd ibn Hüseyn əl-Bərcəndi (932/1526) hənəfi fiqh alimi olub, riyaziyyat və astronomiyaya aid əsərlər yazmışdır. XIV əsrdə yaşamış hənəfi fiqh alimi Sədr əş-Şəriə əs-Saninin "Niqayə fi müxtəsər əl-viqyə" əsərinə haşiyyə yazmış və onu "Haşiyyə ən-Niqayə" adlandırmışdır. "Şərh Zübdətil usul", "Şərh ədəb əl-bəhs", "Şərh təzkirətil Nasriyyə" və s. əsərləri də var [Özel 1990, 110; Bağdadi 1951, I, 586; Reza 1993, V, 266].

Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı alimlər orijinal əsərlər yazmaqla yanaşı, şərhçiliklə də məşğul olmuşlar. Ədudəddin əl-İcinin yazdığı "Ədəb əl-Bəhs" əsərinə şərh yazan Azərbaycanlı alimlərdən biri də Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfidir (927/1521).

Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi fəzilət sahibi, gözəl əxlaqlı, lütfkar, təvazökar bir şəxs idi. Alim ailə-sində böyümüş, mənsub olduğu ailədə alimlər yetişmişdir. İlk təhsilini atasından aldıqdan sonra, Şiraza getmiş və bu şəhərin alimlərinin yanında müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərə yiyələnmişdir [Reza 1993, III, 676]. Şirazda təhsilini tamamladıqdan sonra Anadoluya getmiş və Bursa şəhərində Əhməd paşa mədrəsəsinin müdərrisi olmuşdur. Bir müddət sultan Yavuz I Səlimin (1512-1520) əmri ilə İstanbulda saray məmurlarının təlimi ilə məşğul olan Bərdəi, Ədirnəyə köçmüş və buradakı mədrəsələrdə dərs demişdir. Ərəb və fars dillərində təfsir, ərəb dili, fiqh üsulu kimi elm sahələrinə dair bir sıra əsərlər yazmışdır. Yazdığı bir qəsidə Yavuz Səlimin o dərəcədə xoşuna gəlmişdi ki, özü də şair olan sultan mükafat olaraq ona 300 qızıl əşrəfi, bir samur

kürk və hər üç ayda bir 80 aqça ülüfə bağışlamışdır. Qazi Beydavinin “Ənvar ət-Tənzil” və “Əsrar ət-Təvil” adlı Quran təfsirinə, Ədudəddin əl-İcinin “Adab əl-Bəhs”inin və [www.ehlitevhid.com/ kitab/Azeri-Alimleri.pdf Nasirov; Çələbi 1941, I, 41] Seyyid Şərif Cürcaninin “Təcrid”inin şərhlərinə haşiyələr yazmışdır. Əhməd Ədnirəvi onun gözəl xətti olduğunu, fəzilətli, xoş söhbətli, təmiz əqidəli və əxlaq sahibli insan olduğunu yazır. Mövlana Məhyəddin Bərdəi 927/1521-ci ildə Ədirnədə vəfat etmişdir. Onun övladlarından Bərdəizadə ləqəbi ilə məşhur olan Şəmsəddin Həmdi məşhur şair olub, farsca çox gözəl şeirlər qələmə almışdır. Muhyəddin Bərdəinin “Haşiyə ələ şərh-i İsağoci lil-Kati” adlı əsərinin nüsxələri İstanbulun Köprülü yazma əsərlər kitabxanası və Konya Yusifağa kitabxanasında, “Haşiyə ələ şərh-i Adabil-Bəhs lil-İci”, “Risalətil-Kəlamıyyə” və “Şərhul-Adabul Ədudiyyə” adlı əsərləri isə İstanbulun Köprülü yazma əsərlər kitabxanasında mühafizə olunur [www.ehlitevhid.com/kıtab/Azeri-Alimleri.pdf Nasirov; Bağdadi 1951, II, 229].

Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı filosofu, ilahiyyatçısı və mütəfəkkiri olmuş Mövlana Məhiyəddin Məhəmməd Qarabaği, Qanuni Sultan Süleyman xan dövrünün məşhur alimlərindən olub, Qarabağda anadan olmuşdur [Məmmədov 1994, V, 3621]. İlk təhsilini Qarabağda aldıqdan sonra, təhsilini İranda davam etdirmişdir. Təhsilini İranda tamamladıqdan sonra Dərsəadətə (İstanbul) gedərək, Seyyid Əlizadəyə müavin, daha sonra isə İznikdə müdərrisliyə təyin olunmuş və 942/1535-ci ildə elə orada da vəfat etmişdir. O bir çox əsərlər yazmışdır:

جالب السرور وسالب الغرور في المحاضرات “Calib əs-surur va salib əl-ğurur fil-muhadarat” adlı kitabı, Cəlaləddin Dəvvaninin “İsbət əl-vacib” əsərinə “Şərh risalət isbət əl-vacib lil-Dəvvani” شرح رسالة إثبات, böyük təfsir alimi Beydavinin “Ənvarut-Tənzil və Əsrarut-Tənvil” adlı əsərinə “Təliqat ələ əl-Kəşaf və təfsir əl-Beydavi” adlı təliqatı تعليقات على الكشف وتفسير البيضاوى, XII əsrdə Buxarada yaşamış fiqh alimi Məhəmməd Hənəfi əl-Marqinanini “əl-Hidayə” əsərinə “ət-Təlvih əl-Hidayə” التلويح الهداية, XIII əsr Hənəfi fiqh alimi Sədr əş-Şəriə əl-Əvvəlin “Viqayə ər-Rivayə fi-məsaili əl-Hidayə” əsərinə “Şərh əl-Viqayə li-Sədr əş-Şəriə” شرح الوقاية لصدر الشريعة adlı şərh-i və Ədudəddin Əbdürrəhman bin Əhməd əs-Siddiqi əl-İcinin “Ədəb əl-bəhs” əsərinə, “Şərh ədəb əl-bəhs” شرح آداب البحث [Reza 1993, III, 601; Bağdadi 1951, II, 236].

Məhəmməd Qarabaği İbn əl-Ərəbinin “Muhadarat əl-əbrar musamarat əl-əxyar fi ədəbiyyat və n-nəvadar vəl-əxbar”ından bəhrələnərək, جالب السرور وسالب الغرور في المحاضرات “Calib əs-surur

va salib əl-ğurur fil-muhadarat” adlı əsərini yazmışdır [Məmmədov 1994, 275]. “Calib əs-surur və salib əl-ğurur fil-muhadarat” əsəri 23 məqalədən ibarət olub, fəlsəfə və kəlama dair müxtəlif məsələlərdən bəhs edilir: Allah-Təalanın varlığı və birliyinin bilinməsi ilə dinə və axirətə aid əməllər; gözəl əxlaq və doğru yoldan uzaqlaşmalarla ixtilaf edənlərin qüsurları; elmlər və elm sahibləri; səltənət, vəzirlik, ədalət, bağışlama, ordu və silah; çalışmaq, zənginlik, fəqirlik və dünyada buna dair xüsuslar: eşq və sevgi; ziyarət, qardaşlıq və birlik-bərabərlik. Məhəmməd Qarabağının bu əsərinin onlarla əlyazma nüsxələri, dünyanın müxtəlif kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində qorunub saxlanır. Onların əksəriyyəti Türkiyədə yayılmışdır. Professor Zakir Məmmədov bu əsərin ən qədim nüsxəsinin 1571-ci ilə aid olduğunu yazır [Məmmədov 1994, 275]. XV əsrdə Şamaxı şəhərində anadan olmuş Məhəmməd Dilşad əş-Şirvani Məhəmməd Qarabağının bu əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir [Reza 1993, III, 601].

Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535) XIV əsrdə yaşamış Ədudəddin əl-İcinin (1281-1355) polemikanın aparılması üsullarına həsr etdiyi “Ədəbu-l-bəhs” əsərinə mükəmməl bir şərh yazmış və onu “Şərh ədəb əl-bəhs” adlandırmışdır. Qarabağının yazdığı “Şərh ədəb əl-bəhs” əsəri bəzi mənbələrdə “əl-Hənəfiyyə” adı ilə də məşhur olmuş və Şərqdə böyük şöhrət qazanmışdır.

Bu əsərdən XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər mədrəsələrdə ritorikaya dair bir tədris vəsaiti kimi geniş surətdə istifadə olunmuşdur. Məhəmməd Qarabaği Təbrizinin (942/1535) “Şərh ədəb əl-bəhs” əsəri Azərbaycanda da geniş şəkildə yayılmışdır. Hal-hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Məhəmməd Qarabaği Təbrizinin (942/1535) “Şərh ədəb əl-bəhs” əsərinin 100-dən artıq əlyazma nüsxəsi mühafizə olunur. Həmçinin bu əsərin dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində nüsxələri mühafizə olunur. Şərq əlyazmaları kataloqlarında bu nüsxələr haqqında məlumatlar bəzən geniş, bəzən də qısa şəkildə verilmişdir. Araşdırmamız nəticəsində Türkiyənin “Adana İl Halk Kütüphanası və muzeyi»ndə əsərin XVI-XVII əsrlərdə köçürülmüş 9, İranın «Mərəşi kitabxanası»nda 4, Yəməninin “əl-Əhqaf” kitabxanasında 3, Özbəkstan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında XVII əsrdə köçürülmüş bir, Tiflisidə “Kekelidze” adına əlyazmalar İnstitutunda XVIII-XIX əsrlərdə köçürülmüş 9, Sankt Peterburqda Şərqşünaslıq İnstitutunda XVI-XIX əsrlərdə köçürülmüş 25, Almanıyanın Berlin kitabxanasında XVI-XVIII əsrlərdə köçürülmüş

2 nüsxələri mühafizə olunduğunu müəyyənləşdirmişik [Şirinova 2017, 30-32; Ahlwardt 1887-1899, 5296-5297]. Mərhum professor Zakir Məmmədov “Azərbaycn fəlsəfəsi tarixi” kitabında verdiyi məlumta görə Məhəmməd Qarabağının bu şərhinin əski çap nüsxəsi 1907-ci ildə Temirxan şurada çapdan çıxmışdır [Məmmədov 1994, 276].

1. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu (Azərbaycan). “Şərh ədəb əl-Bəhs” əsərin XVI-XIX əsrlərdə köçürülmüş 100-ə yaxın nüsxəsi xəzinəmizdə qorunub saxlanır [Каталог 1984, I, 58-82]. Hazırda bu nüsxələrin beş əlyazması üzərində tədqiqat apararaq tənqidi mətnini hazırlayıram.

2. Adana İl Halk Kitabxanası və muzeyi (Türkiyə). Burada qorunub saxlanan nüsxələr “Risalə əl-Hənəfiyyə” adlanır. XVI-XVII əsrlərdə köçürülmüş bu abidənin 9 nüsxəsi haqqında məlumat verilmişdir [Şirinova 2017, 30-32].

3. Köprülü kitabxanası (İstanbul). “Şərh alə ədəb əl-azdiyyə” və “Şərh ər-Risalə əl-azdiyyə fi ədəb” adlanır [Köprülü 1914, III, 252].

4. Mərəşi kitabxanası (İran). Əsərin 4 nüsxəsi verilib və “Şərh ədəb əl-bəhs” adlanır. Lakin köçürülmə tarixləri yazılmayıb [Şirinova 2017, 30-32].

6. “əl-Əhqaf” kitabxanası (Yəmən). “Şərh ədəb əl-bəhs” əsərinin XVII-XVIII əsrlərdə köçürülmüş 3 nüsxəsi verilib [Şirinova 2017, 30-32].

7. Özbəkstan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu (Daşkənd). Əsərin XVII əsrdə köçürülmüş bir nüsxəsi mühafizə olunur [Семёнова 1952-1967, III, 135-136].

8. Kekelidze adına əlyazmalar İnstitutu (Tbilisi). Əsərin adı “ər-Risalə əl-Hənəfiyyə” və ya “Şərh ər-Risalə əl-Azdiyyə” kimi verilib. XVIII-XIX əsrlərdə köçürülmüş “ər-Risalə əl-Hənəfiyyə” abidəsinin 9 nüsxəsi mühafizə olunur [Каталог 1978, 245-248].

9. Sankt Peterburqda Şərqşünaslıq İnstitutu saxlanan nüsxə. “Şərh alə ədəb əl-Bəhs lil-İci Məhəmməd əl-Hənəfi” (“ər-Risalət əl-Hənəfiyyə”) adlanır 25 nüsxəsi mühafizə olunur. Bu nüsxələr XVI-XIX əsrlərdə köçürülüb [Şirinova 2017, 30-32].

10. Almaniyanın Berlin kitabxanasında saxlanan nüsxə. XVI-XVIII əsrlərdə köçürülmüş bu abidələr “Şərh ər-Risalə əl-Azdiyyə” və ya “Ədəb əl-bəhs əl-azdiyyə” və ya “Həzə risalət şərh əl-Hənəfiyyə fi ədəb əl-munazara” adlanır [Ahlwardt 1887-1899, 5296-5297].

Məhəmməd Qarabağının bu şərhinə bir sıra Şərq alimləri haşiyələr yazmışlar. Həmin haşiyələrdən biri də Azərbaycan alimi

Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) məxsusdur. XV əsrdə yaşamış Mir Əbul-Fəth Ərdəbili kəlam, ilahiyatçı və riyaziyyatçılardan idi. Türk riyaziyyatçı və astronom Səlahəddin Musa Qazizadə Ruminin tələbəsi olmuşdu. O, bir sıra əsərlərin müəllifidir: “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Adudiyyə fi Adabil-Bəhs”, “Həşiyə ələ Şərhil işkalat-Təsis fil-Həndəsə”, “Həşiyə ələ Kuçək”, “Risale fi Məqulatil-Əşr”, “Həşiyə ələ Şərhi Təbrizi”, “Həşiyə ələ Qısmul Məntiq” [Reza 1993, III, 142; Bağdadi 1951, II, 207].

Muhəmməd əs-Səidi Ərdəbili, Qazizadə Rumi Şəmsəddin Muhəmməd ibn Əsrəf əs-Səmərqəndinin həndəsəyə aid olan “Əşkalu Təsis fil-Həndəsə” adlı əsərinə şərh yazmış, Mir Əbul-Fəth Ərdəbili isə bu şərhə həşiyə yazmışdır. Məhyəddin Məhəmməd Qarabağinin “Şərh ədəb əl-Bəhs əl-İci” adlı şərhinə, Mir Əbul-Fəth Ərdəbili həşiyə yazmış və onu “Həşiyə ələ şərh ədəb əl-Bəhs əl-İci” adlandırmışdır. Bəzi mənbələrdə əsərin adı “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Ədudiyyə fi Adabil-Bəhs” kimi də verilir [Riue 1978, 806–607].

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Ədudiyyə fi Adabil-Bəhs” əsərinin XVI-XIX əsrlərdə köçürülmüş 30-a qədər nüsxəsini aşkarlamışıq [Katalor 1984, I, 82–89]. Bu əsərin iki əlyazma nüsxəsi mətnşünas alim Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadənin kolleksiyasında A-100, B-6713 şifri altında mühafizə olunur [Şərifli 2009, 139–140].

Həmçinin bu abidənin bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində nüsxələri mövcuddur, xüsusən də Türkiyənin kitabxanalarında.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Adudiyyə fi Adabil-Bəhs” əsərinin ən qədim nüsxəsi B-8674 şifrili əlyazmasıdır. Əlyazma məcmuənin 97b–121b vərəqlərini əhatə edir. Həmin əsər katib Hidayət bin Məhəmməd bin Can bin Əhməd tərəfindən 1056/1646-cı ildə köçürülmüşdür.

Nəticə

Orta əsrdə yaşamış Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulğaffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafiinin həyatı haqqında məlumat vermişik. “Ədəb əl-bəhs” əsərinin dünya kitabxanalarında, AMEA Əlyazmalar İnstitutunda, saxlanan nüsxələri və onlara şərh yazan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740–816/1339–1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901–968/1494–1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd

Baqir. Azərbaycanlı alimlərdən, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521), Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbilinin (875/1470) həyatı, yaradıcılıqları, yazdıqları şərh və haşiyələrdən söhbət açmışıq.

Ədəbiyyat

Ateş A. 1992. *İci Adudüddin*. İA V/2. İstanbul.

Özel A. 1990. *Hanefi Fıkıh Alimleri*. Ankara.

عمر رضا كحاله، معجم المؤلفين ٤-١، بيروت، الجزء الثالث، ٥٩ ص، الجزء الرابع ١٨٥.

Каталог арабских рукописей 1984. Академия Наук Азербайджанской ССР Республиканский рукописный фонд. Том 1. Баку: ЭЛМ.

Семенова А.А. 1952-1967. *Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР, под редакцией и при участии проф.А.А.Семенова*. I-XXX, Ташкент.

حاجی خلیفه و بکاتب چلبی، کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، جلد ٢-١، الجلد الاول،

٨٤+٨٣٩، الجلد الثاني، ٦٥٠٢

ص. استنبول ١٤٩١-٤٩١.

Əski çap kitabları kataloqu. 2010. III cild, ərəbdilli kitablar. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Kamandar Şərifli. Nurlan Bakı

اسماعيل پاشا البغدادی، هداية العارفين، استانبول، ١٥٩١، الجلد الاول، ٤٨ ص، الجلد الثاني، ٦١١+٤٧٥، ٥٥٩١

Каталог Арабских рукописей Института Рукописей имени К.С.Кекелидзе 197. Издательство Мецни-ереба, Тбилиси.

Ahlwardt, W 1887-1899. *Verzeichniss der Arabischen handschriften der Königlichen bibliothek zu Berlin, I-X, Berlin*. محظوظات مكتبة كو. پرلی استنبول ١٣٠٤/١٠٥١٨٩١م

www.ehlitevhid.com/kitab/Azəri-Alimleri. Nəsirov

Sami, Ş. 1316. *Qamus əl-ələm*. V cild, İstanbul.

Şirinova, R. 2017. "Məhəmməd Qarabaği və onun "Şərh ədəbil-bəhs" əsərinin dünya əlyazmaları xəzinəsində nüsxələri". AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu "Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında" mövzusunda II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları.

Məmmədov, Z. 1994. *Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi*. Bakı: İrşad.

Rieu, Ch. 1978. *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*. Reprint" Osnabrück.

Şərifli, K. 2009. *Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə Kitabxanasının Kataloqu*. I c. B., Nurlan.

"Ādab al-bahs" work

Rubaba Bahadır Shirinova¹

Abstract

Ahmad al-Ijī al-Shirazi, who lived in the Middle Ages, was a scholar of theology, method and language. He was born in 680/1281 in Ijida near Shiraz. He was highly educated and wrote many works: "ar-Risala al-Adudiyya fi al-wadiyya", "al-Muwaqif fi elm al-kalam", "Risala fi elm al-akhlaq", "Taliqat litafsir al-Jurjani lil-Muwaqif fi elm al-kalam", "Ādab barakh al-Aduddiyya" and others. In his Hafiz Divan, Haffiz Shirazi called him one of the five most important personalities of the Persian region, "the king of kings of the land of knowledge." Ādab al-Bahs, which is devoted to the methods of polemics, was published in bibliographic sources as Al-Ādabul Adudiyya, Ar-Risala al-Adudiyya, Ar-Risala fi ādab al-Bahs, Risala al-Munazara wa al-Khilaf", "Ādabul talaq al-adudiyya" p. are given by names. Dozens of commentaries, margins and taliqs have been written on this work, which has been taught and memorized in madrassas for many years. (1494-1560), as-Suguri Abu al-Haj Abdurrahman, Mawlana Shah Hussein, Ibrahim Muhammad al-Asfarani, Mawlana Ahmad Jindi, al-Fazil Abdul al-Ali Ibn Muhammad al-Barjandi, Muhammad Baqir and others. an example can be given. Ādab al-Bahs attracted the attention of Azerbaijani scholars, including Muhammad Hanafi Garabaghi Tabrizi (942/1535), Mahyaddin Muhammad bin Muhammad bin Muhammad al-Bardai al-Tabrizi al-Hanafi (927/1521), Mir Abi- l-Fath Ardabili Mir Abilfath Muhammad bin Amin Al-Saidi Al-Ardabili (875/1470) wrote a border.

Until the beginning of the twentieth century, Ādab al-Bahs was taught not only in Azerbaijan, but also in a number of countries in the Middle East. Dozens of copies of this monument are preserved in many libraries, museums and manuscripts around the world. Also, about 20 manuscripts and one old printed copies of the work copied in the XVII-XVIII centuries are preserved in the treasury of the Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli of ANAS. The oldest copy of Ādab al-Bahs is preserved in the treasury of the Institute of Manuscripts under the code B-733. This work covers page 156b of the manuscript collection and was copied by the secretary Nukhavi in 1265/1849.

¹ Shirinova, Rubaba Bahadır – PhD, Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS.

E-posta: rubaba.sirinova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-9470-5860

For citation: Rubaba Shirinova. 2024, "Ādab al-bahs" work". *Golden scripts* 4: 79 – 90.

Key words: *Haffiz Shirazi, risala, Adab al-Bahs, Garabaghi*

References

- Atesh A. 1992. *İji Adududdin*. İA, V/2. Istanbul.
- Ozel A. 1990. *Hanefi Fiqh Scholars*. Ankara.
- Reza O. 1993. *Mujamul-muallifin*. I-IV, Beirut, Part III 950 p., Part IV 581 p.
- Catalog of Arabic manuscripts* 1984. Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR Republican Manuscript Fund. Volume 1. Baku, Elm.
- Semenova A.A. 1952-1967. *Collection of eastern manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, under the editorship and with the participation of Prof. A.A. Semenov*. I-XXX, Tashkent.
- Haji Kh. and Bakateb Chalabi. 1941-1943. *Kashf al-Zunun an Asma'i al-Kutub wa al-Funun*. vol. 1-2, volume 1, 48+938, volume 2, 2056 pp. Istanbul.
- Catalog of old printed books 2010. Volume III, books in Arabic. Compiled and written by Kamandar Sharifli. "Nurlan" Baku
- Baghdadi İ. 1951-1955. *Gift of the Knowledgeable*, Istanbul, volume one, 840 pages, volume two, 116+574.
- Catalog of Arabic manuscripts of the Institute of Manuscripts named after K.S. Kekelidza 1978. *Metsni-ereba Publishing House*. Tbilisi.
- Ahlwardt W. 1887-1899. *Verzeichniss der Arabischén handschriftén der Königlichén bibliothek zu Berlin*. I-X, Berlin.
- Manuscripts of the Coprili Library* 1981. Istanbul, 3, vol. 1401 AH/AD.
- www.ehlitevhid.com/kitab/Azeri-Alimleri. Nasirov.
- Sami Sh. 1316. *Qamus al-Alam*. Cilt V, Istanbul.
- Shirinova R. 2017. "Mohammed Karabakh and copies of his work "Sharh adabil-bahs" in the treasury of world manuscripts". Materials of the II International scientific-theoretical conference on "Azerbaijani manuscripts in the world library" of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS.
- Mammadov Z. 1994. *History of Azerbaijani philosophy*. Baku – Irshad.
- Rieu, Ch. 1978. *Catalog of the Arabic Manuscripts in the British Museum*. Reprint, Osnabrück.
- Sharifli K. 2009. *Abdulqani Efendi Nukhavi Catalog of Khalisagarizade Library*. I c. Baku, Nurlan.